

փաղափական ծրագիր է առաջարկում նոր խաչակիր արշաւանքի համար: Ըստ այս ծրագրի խաչակիրներին արևելքից պիտի աջակցէին մոնղոլները, իսկ կենտրոնից՝ դաշնակից Հայաստանն ու Վրաստանը: Այդ ծրագիրն, ի հարկէ, գլուխ չեկաւ, որովհետեւ նախ Պապը անգոր էր ստփի հանելու Եւրոպան Հայաստանի եւ Վրաստանի ազատութեան համար, իսկ երկրորդ՝ գլխաւորապէս այն պատճառով, զր հաշի չէին առնած Հայաստանի այն ժամանակայ պայմանները, նրանքին դասերի իրական փոխարարներութիւնները*):

Վերջացնելով այս մի փանի դիտողութիւնները՝ ես պիտի փակեմ ինչով որ սկսեցի. պ. Յակոբեանը գեղեցիկ ծառայութիւն է մատուցել հայ ժողովրդին՝ հրնարաւորութիւն տալով ծանօթանալ արեւմտեան նամապարհորդների հաղորդած տեղեկութիւններին Հայաստանի մասին: Շատ ցանկալի է, որ այս լաւ եւ օգտակար գիրքը լայնօրէն տարածւի հասարակութեան բոլոր խտերում:

Յ. Զ.

« ԱՆԴՐԿՈՎԿ. ԽՈՐՀՐԴ. ԴԱՇՆ. ԸՆԿԵՐՎ. ՀԱՆՐ. ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ 1927 Թ. ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԻՒՆՆԸ », 1929, Թիֆլիս (ռուսերէն) :

Դրախօսականի համար քերես ուշ է այս հատորի մասին

խօսելը, բայց ի նկատի ունենալով, որ խորհրդային հրատարակութիւնները շատ դժարութեամբ են ստացում արտասահմանում, աւելորդ չենք համարում վեր առնել այս գրքի մի փանի կէտերը, որոնք այժմէական են եւ այսօրայ համար :

Շուրջ 400 էջոց մեծածաւալ այս հատորը լեցուն է փաստական նիւթերով, քւերով, վիճակագրական աղիւսակներով, որոնց մեծ մասն արդէն կորցրել է այժմէականութիւնը. կոլսոգր հիմնովին փոխել է Անդրկովկասի ժողովրդական տնտեսութեան կառուցածքն ու բնոյթը, եւ այն ինչ որ կար 1927ին՝ այլեւս հեռաւոր պատմութիւն է այսօր : Հետաքրքրական եւ այժմէական են գրքի միայն մի փանի մասերը, մեզ համար, մանաւանդ, այն էջերը, ուր խօսուում է Անդրկովկասի սահմանազնեների եւ նոր սահմանազնումների մասին :

Դուրս է գալիս, որ սուսիկփուսիկ տեղի են ունեցել նոր սահմանազնումներ, եւ Հայաստանի *գոյութիւն ունեցող սահմանները, նորից մկրատուել են յօդուտ հարեւանների* : « 1927թ. 20 յունիսին, կարդում ենք գրքում, Անդրգործկումին կից ըստեղծում է «Անդրկովկասի հանրապետութիւնների միջւ. հողային, անտառային եւ ջրաօգտագործման վէները լուծող մի յանձնաժողով» հետեւեալ կազ-

*) Հեթումի գրածքը քարգմանած է Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի կողմից — *Հեթում Պատմիչ Թաթարաց, Վենետիկ, 1842* : Դժբախտաբար, Աւգերեանը դուրս է ձգել թէ Հեթումի ծրագիրը եւ թէ, առհասարակ, գրածքի վերջին ամբողջ փաղափական մասը, որ մինչեւ այսօր էլ մնում է գրեթէ անմատչելի հայ ընթերցողի համար :

մով. նախագահը եւ երկու անգամները նշանակուում են Անդրկովկասի Գործադիր Կոմիտէի նախագահութեան կողմից. յանձնաժողովի մէջ մտնում են նաեւ երկուական ներկայացուցիչներ ամէն մի հանրապետութիւնից : Այդ յանձնաժողովը ունի իր մըշտական պաշտօնէութիւնը : Յանձնաժողովի պարտականութիւնն է գծել վարչա-տնտեսական սահմանները Անդրկովկասեան հանրապետութիւնների միջեւ, կարգադրել ծագող վէճերը հողային և անտառային սեփականութեան շուրջը սահմանակից վայրերում, ինչպէս նաեւ վէճերը այն արօտատեղերի օգտագործման շուրջ, որոնք գտնւելով մի հանրապետութեան սահմաններում՝ օգտագործւում են ուրիշ հանրապետութիւնների կողմից» :

Թէ ինչո՞ւ է 6-7 տարի յետոյ միայն այդ հարցը մէջտեղ եկել, գեկուցումը բացատրում է հետեւեալ ձևով. քէեւ 1921-23-ին հանրապետութիւնների պատասխանատու ներկայացուցիչների խորհրդաժողովներում այդ սահմանագծումը տեղի էր ունեցել, բայց որովհետեւ սահմանագծումը հիմնւած է եղել հինգ վերստանոց քարտէսի վրա, իրական սահմաններ չէին ապահովւած. այդ պատճառով քիւրիմացութիւնները քնակչութեան եւ գաւառների վարչութիւնների միջեւ շարունակւում էին : Այդ գաւառների հողաշինարարութիւնը կամ լուում էր քիւրիմացութիւնների մասին (Ղազախի, Դիլիջանի գաւառներ) եւ կամ քէղանդադում էր, օրինակ, գոյութիւն ունեցող եւ հաշւեյարդարի չենքարկւած հակառակութիւն-

ները Նախիջեւանի եւ Հայաստանի միջեւ : Յատկապէս սուր է իրական սահմանագծումը այն գաւառներում, որոնք խորհրդայնացումից յետոյ ազգագրական տեսակէտից բաժանւել են (Ղազախի եւ Դիլիջանի, Քիւրդիստանի եւ Զանգեզուրի, Բորչալուի եւ Լոռի Փամբակի) : Տեալ ժամանակաշրջանում այդ աշխատանքները կատարւել են Ղազախ-Դիլիջանի, Քիւրդիստանի-Զանգեզուրի, Ախալքալաքի եւ Լենինականի գաւառներում» :

Աշխատանքների քանդակաւարդիւնների մասին շատ մշուշապատ են գրում տրւած տեղեկութիւնները : Չի աււած, քէ ի՞նչ ձեւով են լուծւած կարեւոր հարցերը :

Առաջին հերթին Դիլիջանի գաւառի Լալաֆեմդ գիւղից կրտւել է 50,8 հեկտար հողամաս յօգուտ Ադրբէյջանի : Այսպիսով, պարզւում է, որ 1917-ին քշւած և կոտորւած Արարատ գիւղի հողամասը ամբողջովին տրւած է Ադրբէյջանին, քէեւ հանրապետութեան շրջանին Արարատ գիւղը Հայաստանի սահմաններում էր եւ քազմաքիւ հայ-ազրբէյջանեան վէճերի ընթացքին այդ խընդիրը որեւէ վէճի առարկայ չի եղել նոյն իսկ մուսաւաքականների կողմից :

Հինգ վերստանոց քարտէզի պատրւակով վերականգնւել են քուրք քոչւորների ցարական շրջանի իրաւունքները : Հակառակ որ «11 յուլ. 1924թ. համաձայնութիւնը հաստատւած էր Անդրկովկ. Գործ. Կոմիտէի կողմից, վէճերը քոչւորների մէջ անվերջ շարունակւում էին : 1928-ի ամառը Անդրկովկասի հողային

յանձնաժողովի աշխատակիցները վերջնական համաձայնութիւն կայացրին կողմերի, այսինքն՝ Զանգեզուրի եւ Քիւրդիստանի գաւառների միջեւ: Սահմանագծւեց 70 եւ կէս կիլոմետր տարածութիւն: Այդ ատխտատանքի ընթացքին կանգնեցրին 32 սահմանային նշաններ»: Զանգեզուրի եւ Քիւրդիստանի գաւառների Դիգի և Մալիբէգլուի շրջանների տասը սահմանակից գիւղերում գոյութիւն ունէին վէներ 1.163,5 հեկտար հողամասի համար: Հարցը քննեց տեղում Ստուրուայի (վրացի) նախագահած մի յանձնաժողովում 1927ին եւ վընուեց յանձնաժողովի 1927 նոյեմբեր 26ի նիստում: Այս որոշումը իրագործւեց, 27 կիլոմետր երկարութեամբ սահմանը որոշւեց եւ վնուեց 76 սահմանային նշաններ կանգնեցնել:

Քորչալուի եւ Լոռի-Փամբակի գաւառների միջեւ գոյութիւն ունէին վէներ 23.000 հեկտար հողամասերի առթիւ: Հանրապետութիւնների հողային գործավարները Եակուբովի նախագահութեամբ (թուրք) 1928թ. 10 օգոստ. նիստում համաձայնութեան եկան վիճելի հարցի վնըման ընդհանուր սկզբունքների մասին: 10 օգ. համաձայնութեան հիման վրա Հողային Յանձնաժողովի աշխատակիցները մանրամասն քննութիւն կատարեցին եւ հաւաքեցին անհրաժեշտ նիւթերը 148 կիլոմետր վարչական տնտեսական սահմանի համար: Այդ աշխատանքի ընթացքում հրապարակ եկան 7 վիճելի հողամասեր Քորչալուի 5 գիւղերի եւ Լոռի-Փամբակի 5 գիւղերի միջեւ:

Որովհետեւ սահմանային վիճելի խնդիրների քննութիւնը ուշացաւ, Անդր. կնետր. Գործ. կոմիտէի նախագահութիւնը ըստեղծեց յատուկ մի յանձնաժողով ժող. կոմիսարների հուրհուրդների նախագահներից, որոնց առաջարկւեց երեք ամսւայ ընթացքում հաշւեյարդարի ենթարկել բոլոր վէները սահմանակից շրջաններում: Այս յանձնաժողովը 29 յունւ. մինչեւ 2 փետր. 1929թ. համաձայնութեան եկաւ հետեւեալ հարցերի վերաբերմամբ.

1) Ղազախի եւ Դիլիջանի գաւառների միջեւ վիճելի Շինիխ Այլումի շրջանի մասին:

Այս շրջանն էլ նոր է վիճելի դարձել: Բոլշեւիկեան բարբառով « դաշնակ-մուսաւաքականների » միջեւ վէն չի եղել այդ շրջանի մասին, որ Հանրապետութեան առաջին օրից սկսած Հայաստանի Դիլիջան գաւառի մասն էր կազմում: Թէ բոլշեւիկները ի՞նչ են վնուել յայտնի չէ:

2) Քիւրդիստանի եւ Դարալագեագի գաւառների միջեւ Ալլագեօլլար 12000 դեստատին արօտատեղերի մասին: Այդ տեղերը նոյնպէս Հայաստանի սահմաններում են եւ Ագրբէջանը պահանջում է իրեն միացնել:

3) Զանգեզուրի եւ Քիւրդիստանի միջեւ ամառային արօտատեղերում վարչա-տնտեսական սահմանների մասին:

4) Զէբրայիլի եւ Մեղրիի գաւառների միջեւ Նիւվատի, Այնաձորի եւ Տուղուտ գիւղերի մասին:

5) Զիբրայիլի եւ Զանգեզուրի գաւառների միջեւ Օլսչի չայի

20 գիւղերի եւ Բագար չայի մէկ գիւղի մասին:

6) Խ. Հայաստանի եւ Նախիջեւանի շրջանի միջեւ 5 գիւղերի մասին:

7) Մեղրիի եւ Օրդուբաթի վեհը 977 դեսեստին հողակտորի մասին Կարնեւանի եւ Քիլիքի միջեւ:

8, 9 եւ 10 կէտերը աննշան խնդիրներ են Թիֆլիսի եւ Ղազախի գաւառների եւ Զաֆաթալայի միջեւ:

11) Բորչալուի - Լոռիի սահմանագծում:

12) Լենինականի եւ Ալսալաֆի սահմանագծում:

Անդրկովկ. Գործ. Կոմիտէի նախագահութիւնը իր 1928թ. 18 փետր. նիստում հաստատեց վերոյիշեալ յանձնաժողովի համաձայնութեան արձանագրութիւնը եւ որոշում հանեց նախագահութեան կողմից հաստատուած համաձայնութիւնը կենսագործելու միջոցների մասին: Այդ պատճառով նախագահութիւնը առաջարկեց Հոդային Ցանձնաժողովին տեղերում անցկացնել եւ վերջացնել բոլոր վիճելի խնդիրները, իսկ հանրապետութիւնների Կենտրոնական Գործ. Կոմիտէներին առաջարկեց յայտարարել շահագրգռող բնակչութեան, թէ որոշումը հանած է հանրապետութիւնների կառավարութիւնների նախագահների համաձայնութեան հիման վրա եւ վերաֆնութեան ենթակայ չէ: Նոյն որոշումով տեղերին առաջարկեց Հոդային Ցանձնաժողովին ամէն տեսակ աջակցութիւն ցոյց տալ որոշումը կենսագործելու համար: Միաժամանակ նախատեսուած է ընկերային պաշտպանու-

թեան (պատիժ) չափը այն անձանց նկատմամբ, որոնք մեղաւոր կը լինեն 18 փետր. 1929 թ-ի որոշման խախտման համար:

Այս երկար մէջբերումը ցոյց է տալիս, որ հորիզոնային վրաստանի եւ Ազրբէջանի համար վիճելի են հանրապետական Հայաստանի սահմանները եւ նոր են որոշում այդ սահմանները՝ ի վնաս Հայաստանի, մինչդեռ հին շրջանին վիճելի համարուած Ախալալաֆի, Ղարաբաղի, Բորչալուի եւ Զուլֆայի հարցերը համարում են փակուած դարձեալ ի վնաս Հայաստանի: Վրաց-ազրբէջանեան խորհրդային դիմակ հագած ազգայնականները իրականացնում են իրենց նախորդների երազած պահանջները, իսկ երեւանը նոյն իսկ ունեցածը չի կարողացել պաշտպանել: Թէ որոշման ընդհանուր ոգին եւ թէ պատժի սպառնալիքի կէտը ցոյց են տալիս, որ փոփոխութիւնները կատարում են այն ձեւով, որ Հայաստանից որոշ մասեր պակսել եւ յանձնուել են հայրենաւններին: Թէ ի՞նչքան եւ ինչպէս, գիրքը որոշ չի ասում, բայց կարելի է ենթադրել, որ բաւական հոգեր խլած են հողագուրկ Հայաստանից:

Բնորոշ է, որ Հայաստանի մէկ հինգերորդին վերաբերող այս վեճերի մասին ոչ մի խորհրդային թերթ ոչինչ չի տպել, մինչդեռ երբ տարիներ առաջ սահմանի մի քանի աննշան ուղղումներ էին արւել յօգուտ Հայաստանի Մեղրիի շրջանում, ամբողջ հայ խորհրդային մամուլը և արտասահմանի բոլշեւիզան թերթերը ահագին ազմուկ բարձրացրին:

Ն. ԲԱԴԱԼԵԱՆ